

het dubbelkarakter van marx' arbeidsbegrip (1)

Dick Pels

Een van de kernpunten van Marx' politieke ekonomie is de 'eenheid in de tegenstelling' van konkrete, nuttige arbeid en abstrakte arbeid, en de parallelle 'eenheid in de tegenstelling' van gebruikswaarde en ruilwaarde. Gebruikswaarden-producerende arbeid of nuttige arbeid is aan alle maatschappijvormen gemeenschappelijk, zij is de 'ewige Naturnotwendigheid, um den Stoffwechsel zwischen Mensch und Natur, also das menschliche Leben zu vermitteln' (KI, p. 57, pp. 198-9); ruilwaarden-producerende arbeid treedt op in een specifiek historische maatschappijvorm: de warenmaatschappij, waarin de producenten hun levensbenodigdheden verwerven via de bemiddeling van een onpersoonlijke markt. Tegelijkertijd wordt in de ruilwaarden-producerende arbeid volgens Marx afgezien van het konkrete nutskarakter van het arbeidsprodukt; de kwantitatieve ruilvoet die t.a.v. kwalitatief verschillende gebruikswaarden wordt gehanteerd, de ruilwaarde die uiteindelijk in het geld zijn uitdrukking vindt, impliceert 'onverschilligheid' ten opzichte van iedere konkrete behoeftenbevrediging, elke konkrete consumptiedrang. Gebruikswaarden-producerende arbeid daarentegen resulteert steeds in een nuttig produkt, gebruikswaarden vormen de 'stoffelijke inhoud van de rijkdom' (KI, p. 50). Hoe moet nu deze 'eenheid in de tegenstelling' worden opgevat? Wat zijn haar componenten en hoe worden deze componenten samengevoegd? Wat schept de 'eenheid' en wat de 'tegenstelling'?

1. Antropologische en technologische definities.

In vele interpretaties wordt Marx' algemene arbeidsbegrip uitgelegd in *filosofisch-antropologische* zin of in de zin van een 'ontologie van het menselijk zijn': 'arbeid' is een proces van stofwisseling met de natuur waarin de mens zich in zijn objectivaties verwerkelijkt, een proces van behoeftenbevrediging en behoeftenschepping waarin de mens zijn menselijkheid en vrijheid zelf tot stand brengt. Arbeid is het fundamentele actieve, werkelijkheid-genererende beginsel. De mens is een wezen dat zich door middel van zijn arbeid universaliseert: pas door arbeid, d.w.z. actief omgaan met de natuur, wordt de mens werkelijk mens (2). 'Arbeid' is de bij uitstek menselijke activiteit waarin de gegevenheden van de natuur aan hun natuurlijke staat worden onttrokken ter vergroting van hun nuttigheid (Braverman, p. 45):

...work as purposive action, guided by the intelligence, is the special product of humankind. But mankind is itself the special product of this form of labour (id., p. 49).

'Arbeid' is identiek met 'doelmatige aktiviteit': de specifiek menselijke vorm van omgaan met de natuur, en synoniem met de door Marx elders gehanteerde begrippen 'praxis' en 'zweckmäßige Tätigkeit' (3).

Hoe aantrekkelijk deze interpretatie ook is, zij vormt slechts de halve waarheid: Marx'arbeidsbegrip is ingewikkelder van structuur. Naast de eerste antropologische definitie (arbeid= praxis) hanteert hij een *tweede, engere definitie van het arbeidsproces* (die hij vaak aanduidt als de 'eenvoudige' definitie), die niet streng van de eerste wordt onderscheiden. Hiermee voert hij stilzwijgend een aantal specificaties in die het algemene arbeidsbegrip verenigen. Deze specificaties gaan alle in dezelfde richting: zij omschrijven het arbeidsproces als een proces van *direkt materiële* produktie, dat de *individuele* producent of de *als individu opgevatte totaalarbeider* (4) als subjekten heeft, die in een direkte, 'natuurlijke' verbinding staan met de produktiemiddelen en natuurlijke grondstoffen. Wanneer men deze specificaties onder één noemer brengt, tenderen zij alle naar een abstrahering van de sociale verhoudingen waarbinnen gearbeid wordt (5). Zij kunnen, kort samengevat, als volgt worden omschreven:

1. het 'eenvoudige' arbeidsproces betreft de zuiver *technologische* of *materiële* zijde van het arbeidsproces, het punt waar de konkrete arbeider en konkrete natuurlijke materialen in direct contact met elkaar treden. Abstraktie van de 'maatschappelijke vorm' van produceren betekent derhalve: isoleren van de technische, materiële zijde van de produktie (de produktiekrachten), *afzien van de maatschappelijke organisatie, de immateriële zijde van de produktie, de produktieverhouding*;
2. het arbeidsproces heeft een *dubbel* subjekt: enerzijds de *mensheid*, anderzijds het *individu* of de *als individu opgevatte totaalarbeider*. Abstraktie van de maatschappelijke vorm van de arbeid betekent derhalve: *afzien van de sociale omgeving waarbinnen de direkte producent zijn arbeid verricht* (6);
3. het 'eenvoudige' arbeidsproces wordt gekenmerkt door een direkte verbinding tussen arbeider en produktiemiddelen, *zelfs in een historische produktieformatie waarin de subjektieve en objektieve componenten van het arbeidsproces (arbeidskracht, produktiemiddelen, grondstoffen) worden beheerst door antagonistische klassen* (7). Abstraktie van de maatschappelijke vorm wil ook hier zeggen: *afzien van de sociale produktieverhouding, van de wijze waarop op het nivo van de produktieverhoudingen de natuurlijke verbinding tussen arbeiders en produktiemiddelen tot stand wordt gebracht*.

De arbeid als 'proces tussen mens en natuur' waarin deze 'zijn stofwisseling met de natuur door zijn eigen aktiviteit bemiddelt, regelt en beheerst' (KT, p. 192) moet dus zowel in antropologische als in andere verbanden (als de aktiviteit van het

genus 'antropos' in zijn bewust produktieve relatie tot de natuur) alsook in de zin van de *individuele* producent, die, geheel afgezien van de konkrete produktieverhoudingen, via zijn *materiële* arbeid in direkt kontakt staat met produktie-middelen en grondstoffen. Het arbeidsbegrip is daarom ook in dubbele zin abstrakt: enerzijds in *logische* zin (opstijgen van lager naar hoger analytisch nivo), anderzijds in *sociologische* zin (individuele of technisch-arbeidsdelige aktiviteit, losgezien van de maatschappelijke vorm van toeëigening). Hierdoor kan het noch zuiver geplaatst worden op het analytisch nivo van de filosofische antropologie ('de mens' in onderscheid van 'het dier', bv. 'de spin' (KI, p. 193), noch ook op een van zijn mogelijke dimensies (materiële vs. immateriële produktie, individuele vs. maatschappelijke produktie, institutionele eenheid of scheiding van arbeiders en produktiemiddelen).

'Arbeid' wordt dus opgevat als bepalende totaliteit, waarvan geen enkele handelingsvorm logisch kan worden uitgesloten, maar *tevens als deelaktiviteit* in het spectrum van menselijke handelingsmogelijkheden, nl. de produktie van materiële gebruikswaarden. 'Arbeid' is daarom zowel 'deel' als 'geheel'. De dubbelzinnigheid van het arbeidsbegrip staat toe dat nu eens 'de mens' subjekt is van het arbeidsproces, dan weer 'de arbeider' in onderscheid van de niet-arbeider; de engere definitie laat immers i.t.t. de bredere een onderscheid toe tussen produktie en niet-produktie. Dit onderscheid wordt steeds opgevat als een onderscheid tussen een *basis* van materiële produktie (*produktiekrachten*) en een *bovenbouw* van produktie of *eigendomsverhoudingen*. Terwijl de antropologische definitie alle interaktievormen omvat (zowel relaties tussen mens en natuur als tussen mensen onderling) ligt in de engere definitie een tegenstelling tussen 'arbeid' en 'interaktie' besloten. Terwijl op het nivo van de antropologische definitie de abstrahering van alle maatschappelijke vormen die het arbeidsproces in konkrete historische konjuncturen kan aannemen de fundamentele *maatschappelijkheid* van menselijke arbeid niet aantast, worden op het nivo van de engere, instrumentele definitie juist de relaties tussen mensen onderling begripsmatig gescheiden van de relaties tussen mensen en de door hen bewerkte natuur. Wanneer Marx het arbeidsproces naar zijn 'algemene natuur' een 'abstraktie' noemt (Grundrisse, p. 7, KIII, p. 823) moet dit dan ook in bovengenoemde dubbele zin worden verstaan. Wanneer hij arbeid de 'stoffelijke basis' noemt van alle produktieprocessen (bv. Grundrisse, p. 212, KIII, p. 824) moet 'stoffelijkheid' (zoals ook 'stofwisseling') in dezelfde ambivalente betekenis worden opgevat: enerzijds als 'gegenständliche Tätigkeit', de objektiverende aktiviteit van het soortwezen 'mens', anderzijds als *direkt materiële*, in onderscheid van 'onstoffelijke', immateriële aktiviteit. Dezelfde dubbelzinnigheid stelt hem in staat het arbeidsproces te omschrijven als een natuurlijke verbinding tussen de factoren arbeidskracht, arbeids-middel en arbeidsmateriaal, ook al

wordt de arbeid verricht binnen een sociale formatie die deze factoren institutioneel scheidt:

Welches immer die gesellschaftlichen Formen der Arbeit, Arbeiter und Produktionsmittel bleiben stets ihre Faktoren. Aber die einen und die anderen sind dies nur der Möglichkeit nach im Zustand ihrer Trennung voneinander. Damit überhaupt produziert werde, müssen sie sich verbinden. Die besondere Art und Weise, worin diese Verbindung bewerkstelligt wird, unterscheidet die verschiedenen ökonomischen Epochen der Gesellschaftsstruktur (K II, p. 42).

Het arbeidsbegrip is een van de belangrijkste knooppunten van Marx' systeem. De ambivalentie waardoor het gekenmerkt wordt heeft in de theorie dan ook een centrale genererende functie: het zijn een aantal interne systeemeisen die Marx verhinderen deze ambivalentie uit te spreken en zich bewust te worden van de aanzienlijke uitwaaiing van tweedegraads dubbelzinnigheden op het nivo van zijn regionale theorieën. Deze opvatting houdt in dat we uit het strijdperk treden waar de twee voornaamste tegenstrevende scholen in de Marxduiding, de antropologisch-humanistische en de technologisch-wetenschappelijke, nog steeds in onvruchtbare gevechten met elkaar gewikkeld zijn. Tot hun eigen nadeel hebben elk van beide scholen konsekwent één van de componenten van de ambivalentie in exclusieve richting ontwikkeld, waardoor hen de *dubbelzinnigheid zelf* die heerst in het arbeidsbegrip in beginsel is ontgaan. Zij maakten beide van hun halve waarheid een hele, promoveerden de *halve Marx* (de jonge en de oude) tot de *echte en enige Marx*, en zagen niet in dat de fundamentele tegenstrijdigheid systematische oorzaken had, dat zij een centraal bewegend principe van de theorie zelf was; zij zagen niet dat de 'tegenspraak van de arbeid met zichzelf' in laatste instantie alleen maar kon voortvloeien uit een centrale *kategoriefout*.

2. Projecties.

De symbiose van beide definities heeft tot gevolg dat Marx' mensbeeld wordt samengesteld uit kenmerken die een verschillende logische status bezitten. De verwisseling van 'mens' en 'individu' of van 'mens' en 'totaalarbeider' maakt het mogelijk de eigenschappen van het algemeen-menselijke arbeidsproces en het individuele of technisch-arbeidsdelige arbeidsproces op elkaar te projecteren. De wederzijdse projectie van definities legt de basis voor de *indirekte normatieve structuur* van het arbeidsbegrip, en is niet alleen verantwoordelijk voor Marx' specifieke formulering van de theorie van de *vervreemde arbeid*, maar ook voor de *antropologische aflating* van de *waardetheorie* (die op haar beurt het uitgangspunt is voor de *ekonomische waardeleer*). De verborgen normativiteit van het arbeidsbegrip is een uitvloeisel van twee centrale projecties:

- a. de projectie van het idee van de zelfverwerkelijking-door-arbeid (opgevat als een beschrijvende grondcategorie van de filosofische antropologie) en

- b. *de projectie van het idee van de natuurlijke eigen-domrelatie* tussen de arbeidende mens, zijn produktie-middelen en de produkten van zijn arbeid
op het nivo van het individuele of technisch-arbeids-delige materiële produktieproces.

Op antropologisch nivo is de arbeidende mens de schepper van zijn eigen menszijn, een natuurwezen dat zich in zijn arbeid verwerkelijkt, dat zijn behoeften bevredigt in een bewust geleid metabolisme met de natuur. 'De mens' bewerkt de natuur met behulp van natuurlijke hulpmiddelen, en de resultaten van zijn arbeid zijn zijn natuurlijk eigendom. Dit idee van de zelfverwerkelijking-door-arbeid, en de natuurlijke eenheid tussen 'subjektieve' en 'objektieve' momenten van het arbeidsproces die dit idee impliceert, past Marx nu toe op het individuele arbeidsproces:

Die Betätigung der Arbeitskraft, die Arbeit, ist aber die eigne Lebenstätigkeit des Arbeiters, seine eigne Lebensäusserung...

In de warenmaatschappij is echter deze zelfverwerkelijking in zijn tegendeel verkeerd:

...Und diese Lebenstätigkeit verkauft er an einen Dritten, um sich die nötige *Lebensmittel* zu sichern. Seine Lebenstätigkeit ist für ihn also nur ein Mittel, um existieren zu können. Er arbeitet, um zu leben. Er rechnet die Arbeit nicht selbst in sein Leben ein, sie ist vielmehr ein Opfer seines Lebens (Lohnarbeit und Kapital, MEW 6, p. 400).

Deze projectie maakt het mogelijk de antropologische bepalingen als 'algemeen-menselijke' en 'natuurlijke' bepalingen kritisch te richten tegen de praktijk van de vervreemde arbeid. De kritiek op de vervreemde arbeid wordt hierdoor niet gefundeerd op een *kritische norm*, maar op de in de werkelijkheid zelf verplaatste *tegenspraak tussen zelfverwerkelijking en zelfverlies*. In de kapitalistische warenproduktie is arbeid zelfverlies, is de natuurlijke eenheid tussen arbeider, produktiemiddelen en arbeidsprodukten verbroken en treedt het produkt van de arbeider deze tegemoet als 'vreemd eigendom'. De kritische norm dat 'elke mens zich in zijn arbeid moet kunnen verwerkelijken' verschijnt als niet-normatief omdat zij wordt gefundeerd op een antropologische uitspraak over een historisch proces dat de zelfverwerkelijking van de menselijke soort tot doel heeft. Door de projectie van deze teleologie op het nivo van het *individuele* arbeidsproces is Marx in staat de tegenspraak der vervreemding 'in de dingen zelf' te plaatsen en zijn kritiek in een elliptische manoeuvre vervolgens te funderen op deze 'werkelijke' tegenspraak.

De tweede projectie betreft het idee van de 'natuurlijke eenheid' tussen arbeider, produktiemiddelen en arbeidsprodukten; de eenheid die bestaat tussen producent en produkt wordt reeds verbroken in de eenvoudige warenproduktie, de band tussen producent en produktiemiddelen gaat verloren bij de intrede van

haar kapitalistische vorm. We zagen dat de combinatie van 'productiefactoren' steeds moet plaatsvinden, ook daar waar zij institutioneel gescheiden zijn en door verschillende maatschappelijke klassen worden 'beheerd'. In *Lohn, Preis und Profit* treffen we echter de volgende uitspraak aan, waarin het idee van de 'oorspronkelijke eenheid' die verloren gaat en, na een historisch intermezzo van vervreemding, in nieuwe vorm wordt hersteld een sterke normatieve lading heeft. De zg. oorspronkelijke accumulatie omvat, aldus Marx, niets anders dan

eine Reihe historischer Prozesse, die in einer Auflösung der *ursprünglichen Einheit* zwischen dem Arbeitenden und seinen Arbeitsmitteln resultieren... Sobald einmal die *Trennung* zwischen dem Mann der Arbeit und den Mitteln der Arbeit vollzogen, wird sich dieser Zustand auf ständig wachsender Stufenleiter reproduzieren, bis eine neue und grundsätzliche Umwälzung der Produktionsweise ihn wieder umstürzt und die ursprüngliche Einheit in neuer historischer Form wiederherstellt (MEW 16, p. 131).

Onder kapitalistische voorwaarden bestaat de arbeidskracht gescheiden van de 'gegenständlichen Beziehungen ihrer Betätigung' (KII, p. 36). Deze treden de arbeidskracht tegemoet als 'fremdes Eigentum' (p. 37). Arbeidskracht en produktiemiddelen bestonden in een 'oorspronkelijke verbinding' (p. 38) die verlorening met de sociale distributie van de elementen der produktie, 'von denen die gegenständlichen Faktoren auf der einen Seite konzentriert sind, die Arbeitskraft davon isoliert auf der andren' (p. 38). (6)

In de historische dialektiek kan daarom de produktieformatie waarin de arbeid nog een ongebroken proces is verschijnen als geprivilegieerd. In de *Grundrisse* beschouwt Marx de kleine en kommunale eigendom als sociale systemen waarin 'die natürlichen Einheit der Arbeit mit ihren sachlichen Voraussetzungen' nog voorhanden is (p. 375). De individuele producent verhoudt zich nog tot de 'natürlichen Bedingungen der Arbeit und Reproduktion als ihm gehörigen, als den objektiven, als unorganische Natur vorgefundner Leib seiner Subjektivität' (p. 376). In de warenmaatschappij wordt daarentegen de arbeid gescheiden van alle arbeidsmiddelen en arbeidmaterialen, ontdaan van al haar 'objektiviteit':

Die lebendige, als *Abstraktion* von diesen Momenten ihrer realen Wirklichkeit existierende Arbeit (...); diese völlige Entblössung, aller Objektivität bare, rein subjektive Existenz der Arbeit. Die Arbeit als die *absolute Armut*... (p. 203).

Terwijl toch, aldus Marx, de 'mens' slechts kan leven wanneer hij zijn levensmiddelen produceert, en hij kan slechts levensmiddelen produceren

sofern er sich im Besitz von Produktionsmittel, im Besitz der gegenständlichen Bedingungen der Arbeit befindet (Resultate, p. 30).

Deze tweede projektie is direkt verantwoordelijk voor Marx' formulering van de 'Grundwiderspruch' van de kapitalistische warenproduktie, die voort zou komen uit de *historische schei-*

ding van de arbeider van zijn produktiemiddelen.

Een analyse van deze basiskategorie brengt ons onmiddellijk bij het startpunt van de Marxistische klassenanalyse. Zo stellen de medewerkers van het PKA dat de 'scheiding tussen de arbeider en de eigendom van zijn arbeidsvoorwaarden' (KI, p. 742) ofwel de scheiding tussen de subjektieve en de objektieve 'momenten' van het arbeidsproces de fundamentele ontwikkelingswet van de kapitalistische maatschappij is; op basis van de scheiding tussen de arbeid en haar verwerkelijkinginstanties, die zich tegenover haar als vreemd eigendom opstellen, wordt de arbeid tot loonarbeid en verkeren de stoffelijke produktiemiddelen in kapitaal. Kapitaal en loonarbeid zijn twee zijden van één en dezelfde maatschappelijke produktieverhouding. Hiermee zijn tegelijkertijd de twee hoofdklassen van de burgerlijke maatschappij benoemd: de kapitalistenklasse (bourgeoisie) aan de ene kant, de loonarbeidersklasse (proletariaat) aan de andere kant (PKA, pp. 176-7).

Wat vooral de aandacht trekt in de formule 'historische scheiding van de arbeider van zijn produktiemiddelen' is *het possessivum*. Door de verwisseling van 'mens' en 'arbeider' en de projectie van het idee van de natuurlijke saamhorigheid die tussen arbeider en arbeidsvoorwaarden heerst, kan in Marx' theorie de arbeider een *natuurlijk eigendomsrecht* laten gelden, niet alleen op de produkten, maar ook op de middelen van de arbeid (8).

'Toeëigening' is, opgevat als antropologische konstante een natuurlijke resultaat van het arbeidsproces. Omdat op antropologisch nivo nog geen onderscheid tussen arbeid en niet-arbeid mogelijk is (net zomin als een onderscheid tussen materiële en immateriële aktiviteit), kan men hier nauwelijks spreken van een eigendomstheorie. Dat kan men wel zodra dit idee van de 'toeëigening op grond van eigen arbeid' wordt geprojecteerd op het nivo van het direkt-materiële produktieproces (in de engere definitie). Onder kapitalistische verhoudingen is de *toeëigening* van de direkte producent immers onmiddellijk *onteigening* door de niet-producent. In historische zin zijn de produktiemiddelen produkten van *arbeid*, en daarom -volgens Marx' logika- produkten van de *arbeider*, die derhalve wederrechtelijk door de *niet-arbeider* worden ontvreemd. Kapitaal is, in Marx' definitie, 'opgehopte arbeid', en daarom het produkt en natuurlijk eigendom van de *arbeider*. Toeëigening-onteigening: een nieuwe tegenspraak is 'in de dingen zelf' ontdekt. De kapitalist, die krachtens zijn menszijn toch 'arbeider' zou moeten zijn (brede definitie), is in de engere definitie alleen nog maar 'mens'; want alleen de 'arbeider' werkt. De kapitalist, die als 'mens' een bijdrage levert aan de schepping van waarde, is als niet-arbeider niet meer dan een usurpator. Want, zo luidt de rechtvaardiging: alleen 'arbeid' voegt aan de dingen waarde toe.

Aldus kan 'arbeid' optreden als een zowel *logische* als *historische oorsprongskategorie*, die dient om de aanspraken van de arbeider tegenover de kapitalist te funderen op een oneindig

regressieve analyse van de waardeschepping-door-arbeid, in de loop waarvan stilzwijgend wordt overgestapt van de engere naar de bredere definitie. Als oorsprongskategorie treft men het arbeidsbegrip reeds aan in de *Ökonomisch-philosophische Manuskriften*, en het legt reeds daar de grondslag voor een antropologische afleiding van de arbeidswaardetheorie. De 'Nationalökonom' vertelt ons, aldus Marx,

dass ursprünglich und dem Begriff nach das *ganze Produkt* der Arbeit dem Arbeiter gehört. Aber er sagt uns zugleich, dass in der Wirklichkeit dem Arbeiter der kleinste und allerunzugänglichste Teil des Produkts zukommt;...

Terwijl de arbeid het enige is waardoor de mens (!) de waarde van de natuurproducten vergroot, terwijl de arbeid zijn 'tätiges Eigentum' is, zijn de grootgrondbezitter en kapitalist, die 'bloss privilegierte und müssige Götter', overal de arbeider (!) de baas en schrijven hem de wet voor (EFM, p. 97). In deze afleiding schijnt de arbeidswaardeleer dus een produkt van de verwarring van twee kategoriale niveaus: van een abstrakt-antropologische uitspraak die het ontstaan van de maatschappelijke rijkdom terugleidt op de produktieve interactie mens-natuur, en een konkreet-historische uitspraak over een situatie van institutionele differentiatie en sociale ongelijkheid waarin überhaupt pas kan worden onderscheiden tussen arbeiders en niet-arbeiders (beheerders van produktiemiddelen). Deze analytische wissel lijkt legitiem omdat in de antropologische definitie van de mens als arbeider steeds de engere definitie van de arbeider doorklinkt: hij die in het *materiële* produktieproces in een *direkt* produktieve relatie staat met de natuur.

Niettemin vormt deze op drassige grond gebouwde arbeidswaardeleer het theoretische fundament voor de analyse van het 'fundamentele antagonisme' dat alle klassenmaatschappijen kenmerkt. Mauke stelt dat de maatschappij zich tot een klassenmaatschappij structureert zodra het meerprodukt in de vorm van exclusief eigendom wordt geusurpeerd (Mauke, p. 15). De eigenlijke maatschappelijke (in onderscheid van de biologische) arbeidsdeling wordt mogelijk door de schepping van het *meerprodukt* (p. 10), hetgeen de gestadige groei mogelijk maakt van sociale groepen die leven van 'vreemde arbeid', nl. de arbeid van de direkt produktieve bevolkingsgroepen. Er treedt een verhouding op waarin 'die Mehrarbeit der einen zum Existenzbedingung des andern wird' (KI, p. 535). Dit betekent dat de maatschappij kan worden gesplitst in een deel dat het meerprodukt voortbrengt en een deel dat zich het meerprodukt toeëigent en over de besteding ervan beslist (Mauke, p. 12) (9). In deze combinatie van stellingen ligt een kontradiktie besloten, een kontradiktie tussen de inhoud van de categorieën 'arbeidsdeling' en 'toeëigening'. 'Arbeidsdeling' wil zeggen dat de voortbrenging van het maatschappelijk surplus een combinatie van heterogene activiteiten vereist. 'Toeëigening' duidt eerder op het tegendeel: het maatschappelijk surplus wordt door een bepaalde groep voortgebracht en door de machtiger groep zonder tegenprestatie gekonsumeerd. 'Arbeidsdeling' wil -

zeggen dat allen die in een arbeidsdelig stelsel met elkaar verbonden zijn een produktieve bijdrage leveren aan de vorming van het maatschappelijk meerprodukt, hoewel geenszins is geïmprimeerd dat zij allen een *gelijke* bijdrage leveren of een *gelijk* aandeel verwerven bij de distributie van goederen en diensten; integendeel, het centrale explicandum van de theorie der sociale ongelijkheid is juist dat de arbeidsdeling waar zij optrad overal werd begeleid door een ongelijke verdeling van eigendom en macht, waardoor sociale groepen die een machtsmonopolie wisten te vestigen de distributie van het surplus ten eigen voordele, zonder zich druk te maken om het *quid pro quo*, ter hand konden nemen. Het idee van de 'toeëigening' daarentegen elimineert volstrekt de funktionele bijdrage van de heersende klasse, hoe gering deze ook is en hoe weinig haar konsumptiefonds ook verband houdt met de geleverde tegenprestatie. De arbeidswaardetheorie tendeert door de overbenadrukking van het uitbuitingselement naar de volkomen theoretische uitvlakking van de produktieve bijdrage van de 'uitbuiters' aan de vorming van het maatschappelijk produkt. Ook hier berust de arbeidswaardetheorie op een verwarring van een abstrakt-antropologische uitspraak (het maatschappelijk surplus resulteert uit de aanwending van menselijke arbeidskracht, een tautologie) en een konkreet-historische (waar een produktieverhouding producenten en niet-producenten in een uitbuitingsverhouding samenbrengt, daar wordt het surplus geproduceerd door de arbeidende klasse en geusurpeerd door de klasse van eigenaars). Wederom kan deze nivowisseling legitiem lijken omdat bij de definitie van 'produktieve arbeid' de engere definitie van het arbeidsproces is voorondersteld: produktieve arbeid als *direkt materiele* arbeid. In overeenstemming met deze definitie kan de 'Vermittlungsarbeit' in onderscheid van de 'unmittelbare Produktionsarbeit' (Mauke, p. 35), zoals bv. de koördinatie- en toezichtsfunties van ambtenaren, geleerden, juristen, artsen en kunstenaars, voorzover deze *noodzakelijke* arbeid is, toch worden gekarakteriseerd als *onproduktieve* arbeid. De handhaving van de engere definitie van het arbeidsproces en de arbeidswaardetheorie moeten ook hier in hun samenhang worden gezien: in combinatie veroorzaken zij de merkwaardige theoretische figuur dat bepaalde sociale activiteiten enerzijds *noodzakelijk*, en anderzijds *onproduktief* worden genoemd (10).

Deze metafysische verpakking doet slechts afbreuk aan wat m.i. een van de meest vruchtbare grondideeën is van Marx' sociologie: het idee dat een arbeidsdelig sociaal systeem tegelijk een klassensysteem kan zijn, dat een bepaalde produktieverhouding een uitbuitingsverhouding kan inhouden en dat een *maatschappelijke* wijze van produceren kan samengaan met een *private* toeëigening van de middelen en de opbrengst van de arbeid; of liever, dat de klassenverhouding die inherent was aan alle historische formaties van vermaatschappelijkte arbeid *geen noodzakelijk korrelaat* is van de arbeidsdeling als zodanig, maar onder bepaalde historische voorwaarden kan worden opgeheven (11). In deze formulering komt het idee van de uitbui-

ting overeen met de historische ervaring: de arbeidsdeling houdt onmiddellijk een ongelijke machtsverdeling in, in de zin dat de verschillende van elkaar afhankelijke sociale groepen een *onevenredige effectieve controle* uitoefenen over de produktiemiddelen, d.w.z. over de sociale distributie van de produktieinstrumenten en de menselijke arbeidskracht die deze in beweging zet, en dus ook over de goederen en diensten die uit het arbeidsproces resulteren.

Ook in Poulantzas' beschouwing over de kern der klassenverhouding vindt men dit vruchtbare idee in broederlijke vereniging met de metafysika terug. De sociale klassen, aldus Poulantzas, zijn verzamelingen van sociale aktoren die in beginsel worden bepaald door hun plaats in '*l'ensemble de la division sociale du travail*', qui comprend les rapports politiques et les rapports idéologiques' (Poulantzas, p. 16). De arbeidsdeling houdt onmiddellijk sociale ongelijkheid in: '*ces barrières de classe et leur reproduction élargie ont pour effet des inégalités sociales spécifiques et concentrées sur certains ensembles d'agents, selon les diverses classes au sein desquelles ils sont répartis...*' (p. 24). Tegelijkertijd ziet hij echter de stofwisseling van de mensen met de natuur in de materiële produktie als samengesteld uit een dubbele relatie: 1. de relatie tussen de niet-arbeider (eigenaar) en het objekt en de middelen van de arbeid; 2. de relatie tussen de onmiddellijke producent (of de direkte arbeider) en het objekt en de middelen van de arbeid. In elke klassenmaatschappij zijn het de eigenaars die de effectieve controle uitoefenen over de produktiemiddelen: de niet-arbeiders persen de arbeiders surplusarbeid af (p. 21). De uitgebuite klasse is die klasse die de *produktieve arbeid* verricht binnen een bepaalde produktiewijze (p. 23).

Wederom wordt door een terminologische ingreep (eigenaar = niet arbeider, stilzwijgende introductie van de engere arbeidsdefinitie) het produktieve privilege van de uitgebuite klasse onderstreept: de arbeider produceert, de eigenaar consumeert. De onderdrukte klasse brengt op grond van haar terminologische status als arbeidersklasse de gehele maatschappelijke rijkdom voort, de heersende klasse bezit geen produktieve funkties; en mocht ze daarentegen *noodzakelijke* funkties vervullen, dan is haar arbeid onproduktief en wordt betaald uit het maatschappelijke meerprodukt, dat zoals we weten wordt voortgebracht door de produktieve klasse, d.w.z. de arbeidersklasse. Ook voor Carchedi kunnen in het kapitalistisch produktieproces drie elementen worden onderscheiden: a) de arbeider (producent) b) de produktiemiddelen en c) de niet-arbeider (niet-producent) die zich surplusarbeid toeëigent in de vorm van meerwaarde (Carchedi, p. 5). Om deel te kunnen nemen aan het produktieproces moeten deze drie elementen met elkaar in verbinding worden gebracht:

Under capitalism, the producer does not own the means of production (which belong to the non-producer, the non-labourer) and must, thus, sell his labour power in order to obtain the culturally determined

necessities of life (p. 5).

Wanneer men de twee fundamentele klassen in de kapitalistische produktiewijze op het hoogste abstraktienivo beziet, aldus Carchedi, is het duidelijk dat er een klasse is die produceert en een andere klasse die niet produceert (p. 10). Op het nivo van de kapitalistische produktiewijze kan de *arbeidersklasse* aldus worden gedefinieerd: 1. als de producenten (in de zin van de producenten van meerwaarde) en dus als de uitgebuite klasse; 2. als de niet-eigenaars van de produktiemiddelen; 3. als de arbeiders; en 4. als die individuen wier inkomen a) wordt bepaald door de waarde van hun arbeidskracht, b) door henzelf wordt geproduceerd, en c) hen aldus door de kapitalisten wordt terugbetaald. De *kapitalistenklasse* is het exakte tegendeel van de arbeidersklasse en kan worden gedefinieerd als 1. de niet-producenten (en dus als de uitbuiters); 2. als de eigenaars van de produktiemiddelen; 3. als de niet-arbeiders; en 4. als diegenen wier inkomen a) afgeleid is van de meerwaarde, b) wordt beperkt door de hoeveelheid meerwaarde (en de eisen van de kapitaalakkumulatie), en c) niet door henzelf wordt geproduceerd, maar door hun 'eigen' arbeiders in hun eigen bedrijf (p. 13).

Ook in Carchedi's uiteenzetting wordt het dilemma van de *funktionele* en de *antagonistische* definitie eigenlijk meer bezwoeren dan opgelost; omdat de eigenaar van de produktiemiddelen niet direkt deelneemt aan het *materiele* produktieproces is hij *niet-arbeider*, usurpator van meerwaarde; voorzover zijn arbeid toch functioneel noodzakelijk is is hij een *onproduktieve arbeider*, die zijn arbeidsloon ontvangt uit het door de produktieve arbeiders opgebrachte meerwaardefonds. Ook hier is duidelijk dat de arbeidswaardetheorie en de daaruit volgende meerwaardetheorie stoelen op een dubbelzinnig produktiviteits-idee dat een ongeoorloofd voorschot neemt op het centrale explicandum, nl. de origine van het maatschappelijk surplus en de bijdrage die elk van de arbeidsdelig georganiseerde deelnemers aan het produktieproces aan de totstandkoming van dit surplus leveren.

3. De zelfontkenning van het begrip.

Wat is nu, gezien deze projekties, de logische funktie van Marx'ambivalente arbeidsbegrip met betrekking tot zijn begrip van de arbeid in de warenmaatschappij, opgevat als een historische verschijningsvorm van 'arbeid in het algemeen'? Op het eerste gezicht is de algemene definitie van het gebruikswaardeproducerende arbeidsproces een generalisatie die geldigheid bezit voor alle sociale formaties, en die zich verhoudt tot zijn historische verschijningsvormen als *genus* t.o.v. *differentiae specificaee*. De specificering die nodig is voor de definitie van de ruilwaarden-producerende arbeid veronderstelt dan een logische progressie van het hogere naar het lagere analytische nivo via de toevoeging van nieuwe predikaten, en is gelijk aan de afdaling naar een categorie met een kleinere reikwijdte en een grotere inhoud. 'Produktie van gebruiks-

waarden' blijft in dit geval een *logische vooronderstelling*: de produktie van gebruikswaarden vindt plaats in de specifieke vorm van produktie van ruilwaarden, het waardevormingsproces is een specifieke uitingsvorm van het arbeidsproces. Bij de bepaling van het arbeidsproces in de warenmaatschappij (de historische specificatie) spreekt Marx echter van de 'eenheid in de tegenstelling' van arbeidsproces en waardevormingsproces (KI, p. 201). Eerder, in hoofdstuk 1, ontvouwt hij de theorie van het 'dubbelkarakter' van de in de waar gematerialiseerde arbeid en van de 'kontradiktore eenheid' van gebruikswaarde en ruilwaarde, die de warenproduktie doet voortschrijden in de richting van zijn logische extreme, de ontwikkeling van kapitaal.

De relatie tussen 'arbeidsproces' en 'waardevormingsproces' is dus niet zonder meer een relatie tussen twee verschillende étages in een logische hiërarchie. Immers, wanneer het algemene en het bijzondere in een eenduidig logische verhouding zouden staan zou er geen noodzaak bestaan te spreken van een 'eenheid in de tegenstelling': logisch gesproken bevindt de eenheid of identiteit die in een dichotomie is voorondersteld zich immers op een hoger abstraktienivo dan de componenten van de tegenstelling zelf. Het is evenmin noodzakelijk te spreken van het 'dubbelkarakter' van de in de waar gematerialiseerde arbeid, omdat het nuttige karakter van de waar reeds logisch is voorondersteld, en niet meer in *tegenstelling* kan worden gebracht met het ruilwaarde-aspekt van het arbeidsprodukt. De 'tegenstelling' kan slechts ontstaan tussen gelijkberekte categorieën, en de 'eenheid' slechts tussen categorieën met een ongelijke positie in de logische pyramide. De dialektiek schijnt deze logische relaties om te keren.

Ook Berthoud wijst, in het kader van een discussie over het begrip 'produktieve arbeid', op de eigenaardige verbinding tussen beide abstraktienivo's, zonder deze eigenaardigheid als problematisch te ervaren. Volgens hem wordt de algemene definitie door de specifieke definitie voorondersteld, die 'logiquement s'affirme en la niant' (mijn onderstr. D.P.), waarbij bovendien 'la détermination générale nîe dans la détermination spécifique se maintient en même temps à côté d'elle dans la définition complète du travail productif' (Berthoud, p. 41, cf. ook Poulantzas, pp. 235.6). Het abstrakt-algemene begrip wordt blijkbaar *ontkend* in zijn specificaties: het voortschrijden in de richting van grotere konkreetheid wordt steeds door het algemene begrip 'begeleid', dat zich splitst *in zichzelf en zijn tegendeel*. Deze 'ontkenning' van het algemene begrip is dus niet zonder meer gelijk aan een specificering in logische zin, die eerder duidt op een *aanvulling* van het abstraktum dan op een *tegenspreken* ervan; een bepaalde categorie kan slechts op hetzelfde logische nivo worden 'tegensproken'. In de dialektische logika is de afdaling van abstrakt naar concreet echter een progressie via 'ontkenningen', waarbij het algemene begrip terugkeert op het bijzondere nivo om een tegenstelling *met zichzelf* te scheppen. Bij het voortschrijden naar

grotere konkreetheid manifesteert het algemene begrip zich op het bijzondere nivo *als gelijkberechtigd t.o.v. een van zijn specificaties*. Hieruit resulteert de figuur van de 'eenheid in de tegenstelling (12). Deze logische figuur (die door een niet dialektische logika terstond zou moeten worden verworpen) ontleent zijn schijnbare legitimiteit aan het eerder genoemde feit dat Marx niet werkt met één, maar met twee in elkaar overlopende definities van het arbeidsproces: de antropologische en de technologische. De engere, technologische definitie abstraheert in *sociologische* zin van de maatschappelijke vorm van de produktie: zij duidt op het arbeidend individu in zijn direkt materiële bewerking van de natuur. Deze definitie is dusdanig abstrakt dat zij onmiddellijk moet worden aangevuld door een beschrijving van de konkrete produktieverhoudingen waarbinnen gearbeid wordt: de isolering van technologie van de wijze waarop mensen samenwerken is simpelweg ondenkbaar. Deze definitie beschrijft daarom een antropologische konstante die niet in *logische* zin abstrakt is (als denkkategorie, als ordeningsinstrument); zij betreft een konstant *aspect* van elke konkreet historische produktieformatie: het gebruik en de vervaardiging van werktuigen, in onderscheid van de sociale organisatie. Door toepassing van de engere definitie kan Marx het productieproces in de warenmaatschappij daarom voorstellen als een direkte *eenheid* van arbeidsproces en waardevormingsproces, waarbij 'waardevormingsproces' de sociale produktieverhouding beschrijft:

Der Produktionsprozess ist *unmittelbare Einheit* von Arbeitsprozess und Verwertungsprozess, wie sein unmittelbares Resultat, die Ware, *unmittelbare Einheit* von Gebrauchswert und Tauschwert ist (Resultate, p. 19).

Het dubbelkarakter van het kapitalistisch arbeidsproces resulteert derhalve uit het *samengaan* van het 'eenvoudige' arbeidsproces en het voor de kapitaalverhouding (kapitaal is immers een sociale verhouding) kenmerkende meerwaardevormingsproces. Volgens Carchedi kan het kapitalistisch productieproces worden omschreven als een 'unity in domination' van haar twee aspecten: het arbeidsproces (waarin nuttige arbeid wordt aangewend voor de produktie van gebruikswaarden, en dat in haar elementen en algemene natuur onveranderlijk is) en het meerwaardevormingsproces (waarin waarde en dus meerwaarde wordt geschapen). 'Unity in domination' verwijst naar de subordinatie van het eerste proces onder het tweede, zodat gebruikswaarden slechts worden geproduceerd als middel voor de produktie van ruilwaarden (p. 6). Ook voor Poulantzas treedt het arbeidsproces (relatie mens-natuur), in de engere definitie steeds op in een historisch bepaalde *sociale* vorm: 'Il n'est constitué que dans son unité avec les rapports de production' (p. 21). De technologische zijde wordt echter steeds gedetermineerd door de sociale zijde:

Le procès de production est donc composé de l'unité du procès de travail et des rapports de production. Mais, au sein de cette unité, ce n'est pas le procès de travail, incluant la technologie et le procès technique, qui a le rôle dominant: *ce sont les rapports de production qui dominent toujours le procès de travail et les forces productives*, en leur imprimant leur *tracé* et leur allure (p. 24).

Tegelijkertijd doen zich echter de projekties gelden van het *antropologische* formuleringsnivo op het nivo van het 'eenvoudige', technologische arbeidsproces. Deze projekties kreeëren naast de eenheid een *tegenstelling* tussen arbeidsproces en meerwaardevormingsproces:

Soweit der Produktionsprozess bloss *Arbeitsprozess* ist, verzehrt der Arbeiter in diesem Prozess die Produktionsmittel als blosse *Lebensmittel der Arbeit*. Soweit aber der Produktionsprozess zugleich *Verwertungsprozess* ist, verzehrt der Kapitalist in ihm das Arbeitsvermögen des Arbeiters oder eignet sich die lebendige Arbeit als Lebensblut des Kapitals an (Resultate, pp. 33-34, en KI, p. 328-9).

Im Arbeitsprozess für sich betrachtet, verwendet die Arbeiter die Produktionsmittel. Im Arbeitsprozess, der zugleich kapitalistischen Produktionsprozesses ist, verwenden die Produktionsmittel den Arbeiter, so dass die Arbeiter nur als Mittel erscheint... (Resultate, p. 35).

De antropologische projekties (zelfverwerkelijking, natuurlijke eenheid tussen de drie aspecten van het arbeidsproces, t.w. 'zweckmäßige Tätigkeit', 'Arbeitsmittel' en 'Arbeitsgegenstand' (KI. p. 193), produktie van de consumptie) veroorzaken op het nivo van de kapitalistische produktieverhoudingen derhalve een *tegenstelling* tussen arbeidsproces en meerwaardevormingsproces, terwijl zij door toepassing van de engere definitie als een *eenheid* kunnen blijven worden gedacht. De dialektische terugkeer van het algemene begrip op het bijzondere nivo wordt derhalve voorbereid door het dubbelkarakter van het algemene begrip zelf. Slechts door toedoen van een aantal onderhuidse specificaties is het mogelijk het 'eenvoudige' arbeidsproces voor te stellen als een *werkelijke* (i.t.t. begripsmatige) konstante en kan op het lagere abstraktienivo optreden als complement van bepaalde konkrete produktieverhoudingen. Aldus bestaat een complete definitie van de kapitalistische warenproduktie uit een *eenheid* van arbeidsproces en meerwaardevormingsproces (mogelijk gemaakt door toepassing van de engere definitie van 'arbeid') en een *tegenstelling* tussen beide (mogelijk gemaakt door toepassing van de bredere, antropologische definitie).

Voor het handhaven van deze dialektische begripsfiguur bestaan binnen Marx'systeem twee dwingende metatheoretische redenen:

1. de ambivalentie t.o.v. elke positieve antropologie. Marx aarzelt om het arbeidsbegrip te definiëren op het nivo van een 'ontologie van het maatschappelijk zijn' omdat 'arbeid in het algemeen' slechts kan worden gedacht als een opeenvolging van historische produktieformaties, en een veel sterker *nominaal* karakter draagt dan de begrippen die een bepaalde *historische* totaliteit aanduiden. De overstap van ontologie

naar geschiedfilosofie stelt daarom de verhouding tussen begripsnominalisme en begripsrealisme onmiddellijk als probleem.

2. Het produktieproces in de kapitalistische maatschappij kan worden voorgesteld als een samenstel van *direkte immanente tegenspraken*: de mens vewerkelijkt zich in zijn arbeid, maar zijn arbeid betekent tegelijkertijd zelfverlies, de mens is onvrij in zijn vrije aktiviteit; de natuurlijke verbinding tussen arbeider en produktiemiddelen vindt plaats terwijl de natuurlijke verbinding verbroken is; de vereniging van handen hoofdarbeid vindt plaats in een situatie waarin zij institutioneel gescheiden zijn; de arbeider brengt nuttige produkten voort die voor hem van geen nut zijn; de arbeider schept de maatschappelijke rijkdom, maar wordt door de kapitalist onteigend. De kritiek op deze vervreemding en ontvreemding kan dan op deze immanente tegenspraken worden gefundeerd, en de logika van de opheffing van de vervreemding kan worden voorgesteld als een objektieve logika. Deze tegenspraken zijn niet alleen een bepaalde ideeële reproductie van in de werkelijkheid aanwezige *tegenstellingen* of *konflikten*; het zijn bovendien *direkte logische tegenspraken*, die volgens de dialektiek 'om een oplossing vragen' -en daarom optreden als de ontwikkelingsprincipes van de werkelijkheid zelf; na eerst de tegenspraak te hebben geschapen, ontdekt de dialektiek haar vervolgens in de werkelijkheid (13).

4. De objektieve logika van de geschiedenis.

Naar goede dialektische traditie is de begripslogika tevens een 'Vernunft in der Geschichte'; het arbeidsproces als proces van menswording manifesteert zich in een historische diertrap, waarin de arbeid zich ontwikkelt van 'eenvoudig' en 'naturwüchsig' tot 'maatschappelijk' en 'abstrakt' en uiteindelijk terugkeert tot een nieuwe, ditmaal bewust gemodelleerde maatschappelijke eenheid. De gang van 'abstrakt' naar 'konkreet' is bij Marx de zelfverwerkelijking van de mens in zijn stoffwisseling met de natuur, die plaatsvindt in een historische opeenvolging van produktieformaties. Datgene wat we hierboven in *logische* zin hebben geanalyseerd kan daarom evengoed worden opgevat in termen van een *historische* dialektiek.

Volgens Fetscher is de eenheid van geschiedsfilosofische koncepties van Hegel en Marx hierin te vinden, dat zij het historische proces beide zien als voortbewogen door een '*objektive Vernunft*'. Deze objektieve rede verwerkelijkt zich echter niet op rechte lijnige en continue wijze, maar *dialektisch*, d. w. z. met behulp van *negatieve momenten*, die geïsoleerd beschouwd slechts ongeluk, nood en ontbering, dus 'onredelijkheid' inhouden, maar als *momenten van het totale proces* niettemin een 'redelijke', noodzakelijke en zinvolle funktie vervullen. Het negatieve moment wordt gerechtvaardigd doordat het op eigen kracht de onvolkomen toestand in het heden overstijgt en zich op deze wijze zelf 'ontkent'. Terwijl voor Hegel de 'wereldgeest' het subjeet is van dit historisch proces, is het bij Marx echter de *mensenmaatschappij*, en de geschiedenis heeft

bij hem een zuiver *menselijke* zin (Fetscher, p. 72-73). (14). Naast deze 'materialisering' van de objectieve historische logika geeft Marx zijn theorie in tegenstelling tot Hegel tevens een praktisch-revolutionaire wending: 'in de plaats van het passieve begrijpen, het begrijpen *post festum* van de historische logika stelt hij de in handelen omslaande bewustwording van de revolutionaire klasse, het proletariaat (p. 74). De dialektische structuur ondergaat hierdoor geen principiële wijziging, maar wordt *in de toekomst verlegd*:

Die gleiche dialektische Struktur des Denkens wird das eine Mal apologetisch, das andere Mal revolutionär verwandt, wozu die wesenhafte Zweideutigkeit dialektischen Denkens die Möglichkeit gibt (p. 76.)

Immers een van de totaliteit van de historische beweging geïsoleerd ideaal is een zinloos postulaat. 'Idealen' kunnen bij Hegel en Marx niet anders worden gedacht dan als *inzichten* in de immanente dynamiek en noodzakelijke doelstrevings van de geschiedenis zelf (p. 85) (15). Marx' geschiedfilosofie neemt, aldus Fetscher, systematisch beschouwd de positie in die de 'utopisch socialisten' toekenden aan het morele appèl (p.86).

In hetzelfde nummer van *Marxismusstudien* waarin ook het artikel van Fetscher is opgenomen benadrukt Landgrebe nogmaals de overeenkomst tussen Marx en Hegel:

1. sowohl für Hegel wie für Marx ist Dialektik nicht bloss eine Methode der Erkenntnis, sondern Gesetz der zu erkennenden Sache selbst;

2. für beide soll das Begreifen dieses Gesetzes das Begreifen des Zieles der Geschichte und der dadurch vorgezeichneten "Sinnes" der einzelnen Phasen ihres Ablaufs ermöglichen;

3. für beide ist dieses Begreifen nicht nur ein "Verstehen" ihres Ablaufs in theoretischer Betrachtung, sondern selbst wirkendes Moment in diesem Ablauf ('Das Problem der Dialektik', p. 4) (16).

Hij benadrukt tevens dat het vervreemdingsbegrip niet te distilleren valt uit empirisch onderzoek en analyses van de bestaande maatschappelijke toestand, maar een *ethisch a priori* vooronderstelt: men moet reeds hebben vastgesteld wat de mens als een zich in de geschiedenis vormend en veranderend wezen eigenlijk *moet zijn*, en 'was das Gesetz seines Werdens ist, das es ermöglicht, dies, was er sein soll, durch seine eigene Aktion jetzt zu werden' (p. 8). Marx heeft getracht de wil tot revolutionaire aktie niet slechts te verklaren, maar te *funderen*, en op basis van dit fundament beschouwt het Marxisme zichzelf als wetenschappelijk (p.9). Achter dit fundament schuilt echter het *a priori* dat reeds besloten lag in Hegels filosofie, nl. dat de zin der geschiedenis de verwerkelijking van de vrijheid van allen is (p. 49). De fundamentele kritische vraag aan Marx is derhalve nog steeds de vraag naar de *fundeerbaarheid van dit a priori* (p. 50).

Marx' aarzeling t.o.v. een ontologische definitie van het menszijn kan nu beter worden begrepen: het wordingsproces van de mens kan slechts worden gedacht als een dialektisch *proces*, en een positieve ontologie die abstraheert van de historische stadia van dit wordingsproces-door-arbeid is zinloos, onwettelijk. 'De mens' kan slechts concreet worden gelokaliseerd in de elkaar opvolgende historische produktiewijzen; de logica van de menswording kan slechts worden opgevat als een historische logica. Zelfs de Marx van de *Ekonomisch-filosofische Manuscripten*, die, dan nog in het Hegeliaanse en Feuerbachiaanse vokabulair, geniaal anticipeert op zijn latere systeem, ontwikkelt geen positieve 'ontologie van het menselijk zijn', maar eerder een 'negatieve ontologie', waarin de meest abstracte bepalingen *omkeringen* zijn van de bepalingen van een historisch specifiekum, de vervreemde arbeid. Ook de later door hem gedesavoueerde gedachte als zou het 'menselijk wezen', dat eigenlijk pas verschijnt aan het eindpunt van het wordingsproces van de menselijke soort, de eigenlijk drijvende kracht zijn die de historische fasen van het wordingsproces stuurt en begeleidt, heeft in de *Manuscripten* eigenlijk geen ander doel dan de plaatsbepaling van de vervreemde arbeid. De achterliggende ontologische gedachtengang is als volgt: het 'menselijke wezen' treedt op in een historische transsubstantiatie, het 'poneert' zichzelf in zijn historische eenvoud als these van de dialektische triptiek. Het wordt 'genegeerd' in het middenstuk van de dialektische drietrap; de 'opheffing' of 'negatie' van deze negatie herstelt het oorspronkelijk begrip in zijn eenheid, waarbij het door de noodzakelijke spiraalbeweging der vervreemding zijn 'eenvoud' verloren heeft en op een hoger plan is gebracht. Ondanks alle 'materialisme' van Marx vervangt hij in deze fase van zijn intellectuele ontwikkeling slechts Hegels metafysische wereldgeest door een even metafysisch begrip van de menswording-door-arbeid, en blijft daarmee in essentie een begripsdialektikus (17).

De zelfkritiek die hij vooral in de *Duitse Ideologie* uitoefent is voornamelijk gericht op deze hypostasering van 'de mens' en 'de geschiedenis' als ontologische categorieën. Nergens gebruikt Marx zo vaak het woord 'individuen' als juist in de *Duitse Ideologie*, en nergens toont hij zo duidelijk zijn *dé-dain* voor filosofen die gevangenen blijven van het abstraktum 'de mens'. In de *Duitse Ideologie* en de *Feuerbachthesen* voltrekt zich wat dit betreft een theoretische omwenteling. Dat de accenten van de *Parijse Manuscripten*, waar de antropologische definitie van arbeid overheerst, t.o.v. *Das Kapital*, waar de technologische definitie de scepter schijnt te zwaaien, verschoven zijn, kan niet worden geloofend: so much For Althusser. De cruciale vraag is echter of deze diskontinuiteit als een radikale 'coupure' moet worden opgevat, of daarentegen het meest essentiële begrippennetwerk in Marx' systeem intact laat. M.i. is er geen radikale breuk waar te nemen, en sluiten de *Duitse Ideologie* en de *Thesen* slechts een ontwikkeling in Marx' denken af waarin positief-antropologische bepalingen meer en

meer worden vervangen door negatief-antropologische. Hoewel de technologische arbeidsdefinitie in het latere werk sterker op de voorgrond treedt (als vrucht van Marx' Feuerbachkritiek) verdringt zij nergens volledig de antropologische definitie. Het is, zoals we hebben proberen aan te geven, juist de *dubbelzinnige saamhorigheid* van de bredere en de engere definitie die de centrale eigenschap is van Marx' theorie. Deze dubbelzinnigheid vertoont, ondanks wijzigingen in terminologie (van de vervreemdingstheorie naar de waardetheorie) een hoge mate van continuïteit. In het begrip 'gebruikswaarden-producerende arbeid' weerklinkt nog heel duidelijk het idee van de menswording, en het indirecte normatieve effect ervan is door het gehele systeem heen merkbaar. Voorzover de dubbelzinnigheid van de theorie wordt opgevat als het centrale bewegende principe van de werkelijkheid blijft Marx dan ook een begripdialektikus, een idealist van de tegenspraak, en in zoverre blijft ook de kentheoretische kritiek op zijn systeem van kracht: Marx *verontologiseert* (hoewel in termen van een 'negatieve ontologie') zijn normatieve negatie van het kapitalistisch arbeidsproces door een projectie op het nivo van de historische dialektiek, waardoor zijn kritiek verschijnt als een immanente 'negatie van de negatie': de toestand van vervreemding of verdingelijking is in zijn ogen een *objektieve* negatie die door een even *objektieve* negatie wederom wordt opgeheven (18). Marx's dialektiek is niet die van Sokrates' vraag- en antwoordspel: het tweegesprek met zelfkennis als doel, of Platoons opstijgen, in het gemeenschappelijk spreken, van het bijzondere naar het algemene. De dialektiek is de grondbeweging van zowel de werkelijkheid als het denken. Deze identiteitstheorie versluiert het feit dat these, antithese en synthese door de *denker* de werkelijkheid worden binnengedragen. Reeds Hegels *Phänomenologie* moet worden gelezen (zoals Marx trouwens zelf in de Parijse Manuscripten opmerkt) als een biografie die tot wereldhistorische proporties is opgeblazen: Hegels denkontwikkeling wordt a priori gelijkgesteld met de ontwikkeling van het menselijk bewustzijn überhaupt. Misschien toont Marx zich hier duidelijker dan in andere aspecten van zijn theorie negentiende-eeuwer: ook de baan van zijn eigen maatschappijkritiek wordt getrokken door de 'stap van God in de wereld'.

De 'eenheid in de tegenstelling' die we eerder als logische figuur analyseerden, kan nu ook worden teruggevonden in de historische dialektiek. In de prekapitalistische maatschappij manifesteert zich het arbeidsproces in zijn eerste, 'eenvoudige', 'abstrakte' gestalte. Deze historische formatie die optreedt als these van de historische dialektiek kan als geprivilegieerd verschijnen omdat het arbeidsproces zich manifesteert in zijn eenvoudige vorm, en nog niet in tegenspraak is geraakt met zichzelf. De inwendige tegenspraak van de arbeid uit zich later als een tegenstelling tussen twee historische formaties, twee wijzen van produceren waarbij de een zich uit de ander en als negatie van de ander ontwikkelt. In

de prekapitalistische sociale formatie vinden we inderdaad alle eerdergenoemde kwaliteiten van het eenvoudige arbeidsproces terug: het arbeidsproces is hier voornamelijk *materieel*, wordt gedragen door *individuele subjekten* in een *ongebroken relatie* met hun produktiemiddelen. De produktiekringloop wordt door hen onmiddellijk beheerst, en heeft steeds hun eigen konsumptiebehoeften als uitgangspunt. In groter détail, zijn de eigenschappen van het arbeidsproces in de voorkapitalistische maatschappij als volgt:

1. het draagt een *materieel* karakter. De arbeidsdeling tussen materiële en immateriële activiteiten (hand en hoofd-arbeid in de meest ruime zin) is nog niet opgetreden, de immateriële activiteit heeft zich nog niet kunnen ontwikkelen tot een relatief autonome bovenbouw-institutie. Elke producent brengt in deze fase materiële goederen voort. Omdat bovenbouwinstituties zich ontwikkelen uit de oorspronkelijke eenheid van het materieel produceren schijnt het alsof de identificatie van produktieve arbeid en *materiële* activiteit een historische rechtvaardiging vindt. Ten onrechte. Pas op een bepaalde trap van beschaving vindt een differentiatie plaats tussen een materiële produktiesector en een 'immateriële' bovenbouw, een arbeidsdeling die een ongelijke machtsverdeling met zich meebrengt. Pas dan ontstaat de materiële sektor überhaupt als *sektor* en kunnen de sectoren van de materiële en de immateriële produktie überhaupt worden opgevat als relatief zelfstandige eenheden. Pas op dit moment van deling van maatschappelijke activiteit heeft het zin te gaan differentiëren en produktiviteitsoordelen te gaan vellen over het ene type activiteit in relatie tot het andere.

2. het heeft een *individueel subjekt*. Hoewel ieder arbeidsproces plaatsvindt in een maatschappelijke omgeving is het arbeidsproces in de voorkapitalistische maatschappij in zoverre specifiek dat het individu (nog) het subjekt is van de gehele kringloop van produktie en konsumptie. Ofschoon totaal ondergeschikt aan het sociale lichaam en 'mechanisch solidair' met alle andere dragers van het sociale organisme, bestaan de individuen als atomen naast andere atomen die alle dezelfde arbeid verrichten, en die met behulp van dezelfde produktiemiddelen inwerken op dezelfde natuurlijke basis. Met het ontstaan van de warenproduktie wordt de arbeid voor Marx *maatschappelijk* in een veel konkretere woordbetekenis dan is geïmpliceerd in de globale antropologische definitie. De individuele arbeider is hier element van een arbeidsdelige samenhang, hij produceert *voor anderen* (voor de markt) en is van anderen afhankelijk voor de onmiddellijke bevrediging van zijn behoeften. De specifieke maatschappelijkheid van de warenproduktie is nog niet voorhanden in bv. een jagers- of verzamelaarsmaatschappij of een maatschappij van kleine tuinbouwers die relatief gezien nauwelijks door arbeidsdeling worden gekenmerkt.

3. er bestaat (nog) geen scheiding tussen de subjektieve en objektieve momenten van het arbeidsproces, en nog geen

scheiding tussen producenten en niet-producenten. De doelmatige activiteit, de middelen en het materiaal zijn nog verenigd in het individu. De producent produceert voor zijn eigen behoeften en de door hem geproduceerde gebruikswaarden eigent hij zich toe als zijn natuurlijk bezit.

De primitieve maatschappij treedt hierdoor op als die verwerkelijksinstantie van het algemeen-menselijke arbeidsproces waar de antropologische en de technologische definities van 'arbeid' met een minimum aan logische ruis kunnen samengaan. Het begrip 'materiële produktie' verkrijgt door dit samenvallen van definities zijn karakter van een zowel *logische* als *historische oorsprongskategorie*. De primitieve maatschappij is de plaats waar de 'arbeid' zich manifesteert in zijn 'eenvoudige' of 'eenzijdige' vorm: zij is het voorspel voor de dramatische 'zondeval van de ruil'.

Marx' algemene arbeids- of produktiebegrip verbergt, zo zien we, de kritische norm in de beschrijvende kategorie, en vertoont daarom grote verwantschap met de vele theorieën die een 'natuurstaat' postuleren (bv. Locke in de *Second Treatise*) en deze projecteren op een bepaalde historische fase (het primitieve verleden, de toekomst, of beide). De technologische definitie zorgt ervoor dat 'arbeid' kan worden gedacht als een neutraal en konstant element van alle produktieformaties; de antropologische definitie daarentegen (arbeid als zelfverwerkelijking) introduceert het *kritisch vermogen* van het arbeidsbegrip. Doordat hij de twee definities in elkaar laat overlopen is het logisch mogelijk dat Marx

1. de arbeid 'in tegenspraak brengt met zichzelf', laat voortschrijden tot een 'eenheid in de tegenstelling';
2. het algemene begrip nu eens beschouwt als een 'verständige Abstraktion', dan weer als 'niets dan een abstraktie', een 'blosses Gespenst';
3. eeuwig aarzelt tussen een positieve en een negatieve antropologie.

Het begrip 'gebruikswaarden-producerende arbeid' is, kortom, een logische veelpoot, en heeft op zijn minst de volgende, onontwarbare funkties: het is een antropologische of technologische konstante, het is een beschrijvende kategorie die van toepassing is op de primitieve en de kommunistische maatschappij, de 'state of nature' (de triptiek minus het middenluik), en het is tenslotte een kritische norm, die in het veld wordt gebracht tegen de vervreemde (of abstrakte) arbeid. Het is, zo luidt onze stelling, een spinneweb.

NOTEN.

1. De nu volgende tekst vormt het eerste hoofdstuk van een 'Kritiek op de Marxistische klassentheorie', die werd geschreven voor de derdejaarsstudenten in de werkgroep 'Klassentheorie' (tweede semester 1974-75, Sociologisch Instituut, Universiteit van Amsterdam). De verwijzingen betreffen daarom naast de oorspronkelijke teksten vooral de volgende recente geschriften over de klassentheorie:

- PKA Projekt Klassenanalyse, *Materialien zur Klassenstruktur der BRD. Erster Teil: Theoretische Grundlagen und Kritiken*, VSA, Westberlin, 1973.
- IMSF IMSF (hsg.), *Klassen- und Sozialstruktur der BRD 1950-1970, Teil 1; Klassenstruktur und Klassentheorie*, Frankfurt a.M. 1972.
- Poulantzas Nicos Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Seuil, Paris, 1974.
- Berthoud Arnaud Berthoud, *Travail productif et productivité du travail chez Marx*, Maspéro, Paris 1974.
- Carchedi G. Carchedi, 'On the Economic Identification of the New Middle Class', *Economy and Society*, Vol. 4, nr.1, February 1975, p. 1-86.
- Anderson Charles Anderson, *The Political economy of Social class*, Prentice-Hall, New York, 1974.
- Braverman Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, New York and London, 1974.

Marx wordt geciteerd naar de Dietz-uitgave:

- KI *Das Kapital*, 1, MEW 23
- KII Idem, 2, MEW 24
- KIII Idem, 3, MEW 24
- DI *Deutsche Ideologie*, MEW 3.
- Theorien I *Theorien über den Mehrwert*, 1, MEW 26.1

of als volgt:

- EFM *Oekonomisch-philosophische Manuskripte*, Reclam, Leipzig, 1970.
- Grundrisse *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, EVA, Frankfurt a.M., 1970.
- Resultate *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, Neue Kritik, Frankfurt a.m., 1969.

Een eerder paper, getiteld 'Twee motieven in Marx' filosofie van de arbeid', dat in maart 1975 werd gepresenteerd aan het stafkolloquium, Soc, Inst., U.v.A.; gaat helaas voorbij aan de centrale punten van mijn huidige betoog.

2. Cf. Herbert Marcuse, 'Neue Quellen zur Grundlegung des historischen Materialismus', *Ideen zu einer kritischen Theorie der Gesellschaft*, Frankfurt, 1969; Georg Lukács, *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins*, Neuwied u. Darmstadt, 1971-73, vooral de delen 'Die ontologischen Grundprinzipien von Marx' en 'Die Arbeit'; Alfred Schmidt, *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, EVA, Frankfurt, 1971, die echter een gereduceerd ontologiebegrip hanteert; Helmut Klages, *Technischer Humanismus. Philosophie und Soziologie der Arbeit bei Karl Marx*, Stuttgart, 1964. Hun opvattingen sluiten aan bij Serge Moscovici's ontologische arbeidsdefinitie: 'Le travail dénote ici toute habileté ou connaissance qui modifie l'organisme humain et lui permet d'agir directement ou indirectement sur les forces physiques, de les reproduire ou de les développer', *Essai sur l'histoire humaine de la nature*, Flammarion, Paris, 1968, p. 47. Cf. ook Ernest Mandel, *Marxist Economic Theory*, London, 1968, p. 23.
3. Cf. de *Thesen über Feuerbach*, MEW 3, Dietz Verlag, Berlin, 1969, p. 6-7; cf. ook het begrip 'productie' in de *Deutsche Ideologie*, id, p. 21 en

- de *Grundrisse*, p. 5-10. Cf. over 'praxis' en 'arbeid' ook Mihailo Markovic, *Dialektik der Praxis*, Suhrkamp, Frankfurt, 1971, p. 17 e.v.
4. Cf. Etienne Balibar, 'Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique', in Althusser en Balibar, *Lire le Capital II*, Maspéro, Paris, 1973, p. 133.
 5. 'Dans le procès de production, on trouve tout d'abord le *procès de travail*, qui désigne, en général, le rapport de l'homme à la nature. Mais ce procès de travail se présente toujours sur une forme sociale historiquement déterminée. Il n'est constitué que dans son unité avec les *rapports de production* (Poulantzas, p. 21). Het onderscheid valt samen met het economisch-antropologisch onderscheid tussen technologie = gebruik en vervanging van werktuigen, en ekonomie = organisatie, distributie, konsumptie.

Poulantzas wil, getrouw aan de strukturalistische traditie waarbinnen de filosofische antropologie in een kwade reuk staat, alle schijn vermijden dat Marx' arbeidsbegrip eventueel antropologische implicaties heeft. Zijn interpretatie is derhalve beperkt, maar belicht toch een zijde van het algemene arbeidsbegrip die in filosofisch-antropologische interpretaties onvermeld blijft. De filosofische en de technologische definities zijn weliswaar direct met elkaar in strijd, maar belichten elk op hun wijze en ontwikkelen elk in een exclusieve richting de tegenpraak die inherent is aan Marx' eigen definitie. Habermas heeft in *Technik und Wissenschaft als Ideologie* (Suhrkamp, Frankfurt, 1973) en in *Erkenntnis und Interesse* (Suhrkamp, Frankfurt, 1970), dezelfde tegenpraak bij Marx aangewezen, die -in zijn terminologie- bestaat uit een frequente reductie van 'interaktie' op 'arbeid'. Habermas is echter onduidelijk over de analytische niveaus waarop deze ambivalentie zich beweegt, en handhaaft bovendien Marx' schema voorzover hij 'coërationeel handelen' in verbinding brengt met natuurwetenschappelijk gegrondeste, objectieve regelsysteem. Een volledige uitwerking van de Marxkritiek zou zeker een kritische bespreking vereisen van Habermas' begrippen; hiervoor is in dit kader helaas geen plaats.
 - 6. Over 'stoffelijkheid' of 'materialiteit' cf. *Grundrisse*, p. 212, *Theorien I*, p. 386. In KI wordt de gebruikswaarde steeds de *stoffelijke* substraat genoemd van de ruilwaarde; over het dubbele subjeet cf. de uitdrukking 'der Menschheit' in *Grundrisse*, p. 7; de individuele definitie vindt men o.a. in *Grundrisse*, p. 9, 137; KI, p. 198, 531; KIII, p. 823 (!), 890-1; *Theorien I*, p. 370.

Dezelfde kategoriale dubbelzinnigheid kenmerkt Marx' beschouwingen over de relatie tussen twee andere grondcategorieën van de politieke ekonomie: produktiekrachten en produktieverhoudingen. Ondanks hun centrale betekenis voor onze discussie kunnen zij hier niet verder worden geanalyseerd.
 - 7. Ondanks de institutionele scheiding treedt de arbeider in het 'eenvoudige' arbeidsproces in een actieve verhouding tot de produktiemiddelen. Hij behandelt ze als middel en materiaal van zijn arbeid, waardoor de zelfstandige, 'ihren eigenen Kopf habende Existenz' van deze produktiemiddelen feitelijk wordt *opgeheven*. 'Die gegenständlichen Bedingungen der Arbeit treten in ihrer normalen Einheit mit der Arbeit, als blosses Materie und Organe ihres schöpferischen Wirkens auf...' (*Resultate*, p. 33-34, KI, p. 328-29).
 - 8. Vele kommentatoren ontkennen dat er enige verwantschap bestaat tussen de door Locke voor het eerst geformuleerde natuurrechtelijke arbeidswaardeleer en die van Marx. Zo ook Maurice Dobb, in *Theories of Value*

- and Distribution since Adam Smith, CUP, Cambridge, 1975, p. 137, p.146-48. De antropologische afleiding van de arbeidswaardeleer, die inderdaad in Marx' latere werk zijn betekenis verliest, blijft echter steeds de vooronderstelling van de economische afleiding. In deze zin doet de natuurrechtstheorie wel degelijk zijn invloed gelden.
9. 2. pp. verder benadrukt Mauke dat de ophoping van het meerproduct in de handen van partikulieren tegelijkertijd 'exclusief privilege' en 'noodzakelijke functie' is; vanwege de onontwikkelbaarheid der produktiekrachten heeft de kapitalistische akkumulatiedrang een 'objektiv fortschrittlichen Sinn', aangezien zij tot ontvouwing van de arbeidsdelige produktie en daarmee de vergroting van het meerproduct bijdraagt. (p. 14). Als de usurpator een noodzakelijke functie vervult, is hij meer dan slechts een usurpator, en is de 'onmiddellijke producent' niet de enige producent.
 10. Cf. voor een uitgebreide kritiek op de produktiviteitstheorie mijn paper 'Produktieve en onproduktieve arbeid'.
 11. Dit inzicht, dat het uitgangspunt moet zijn van elke stratifikatietheorie lijkt banaal, maar is het niet. Een modern leerboek als dat van Geoffrey Hurd (ed.), *Human Societies*, snijdt de stratifikatietheorie als volgt aan: 'Wherever there is a systematic division of labour in economic and political life, there are also differences in men's access to power. Where there are specialist occupations some specialists invariably manage to gain control over the lives of others, and to monopolize the surplus of production over consumption at the expense of others' (p. 136). Hurd verwacht de *positionele* arbeidsdeling met de *toegankelijkheid* van of de *rekrutering* naar deze posities, waardoor 'machtsongelijkheid' licht kan worden opgevat als een kulturele 'universal'. Cf. Frank Parkin, *Class Inequality and Political Order* (p. 13).
 12. 'Der Fortgang ferner von dem, was den Anfang macht, ist nur als eine weitere Bestimmung desselben zu betrachten, so dass das Anfangende allem Folgenden zugrunde liegen bleibt und nicht daraus verschwindet. Das Fortgehen besteht nicht darin, dass nur ein Anderes abgeleitet oder dass in ein wahrhaft Anderes übergegangen würde;... So ist der Anfang der Philosophie die in allen folgenden Entwicklungen gegenwärtige und sich erhaltende Grundlage, des seinen weiteren Bestimmungen durchaus immanent Bleibende. Durch diesen Fortgang denn verliert den Anfang das, was er in dieser Bestimmtheit, ein Unmittelbares und Abstraktes überhaupt zu sein, Einseitiges hat; er wird ein Vermitteltes, und die Linie der wissenschaftlichen Fortbewegung macht sich damit zu einem Kreise. G.W.F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, I, Suhrkamp, Frankfurt, 1969.
 13. Cf. het in zijn tegenstrijdigheid stimulerende artikel van Lucio Colletti, 'Marxism and the Dialectic', *New Left Review* 93, sept.oct. 1975.
 14. Iring Fetscher, 'Das Verhältnis des Marxismus zu Hegel', *Marxismusstudien*, III, Tübingen, 1960, p. 66-169.
 15. Marx hanteert geen ethisch *a priori*: 'Marx always starts from man as such, not some ideal conception of what man should be' Walton & Gamble, *Form Alienation to Surplus Value*, Sheed & Ward, London, 1972, p. 1. Zie ook DI, p. 35. Zie over de vicieuze funderingscirkel waartoe de Hegeliaanse 'oplossing' van het kentheoretisch dualisme leidt ook Heinrich Popitz, *Der entfremdete Mensch*, Frankfurt, 1967, p. 79.
 16. Ludwig Landgrebe, 'Das problem der Dialektik' *Marxismusstudien*, III, Tübingen, 1960, p. 1-65.

17. In de vroege geschriften, aldus Poulantzas, treedt de 'ekonomie', de 'basis', op als het centrale subjeet, en neemt daardoor de plaats in van Hegels *Geist*. Ook de 'praxis' kan als subjeet fungeren: de verschillende niveaus van de maatschappelijke werkelijkheid worden dan herleid op een *genetisch oorsprongsbeginnel*: 'praxis' of 'ekonomie'. Cf. Nicos Poulantzas, 'Over Marxistische rechtstheorie', *Recht en Kritiek*, 2, 1975, p. 136. Poulantzas redt echter de latere Marx van de zonden van de jongere door middel van de beruchte Althusseriaanse 'coupure', d.w.z. een strategische amputatie in naam van een zichzelf onklare positieve wetenschap, een gewelddadige lezing die het boek in tweeën breekt. Minder gewelddadig is de tegenovergestelde interpretatie à la Fromm, wiens sympathieën men moet prijzen, wiens analyse men echter moet laken. *Marx was geen ethicus, hij had het moeten zijn.*
18. Voor de historische drietrap en de 'negatie van de negatie' cf. ook de 'drie voorbeelden' in KI, p. 90-93, en vooral p. 791.